

Doi: .....

From a Peripheral Town to the Heart of Southern Khorasan: Political Developments and the Rise of Tun as a Regional Center during the Safavid Period

Morteza Daneshyar

Assistant Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

daneshyar@um.ac.ir

Introduction

Tun (present-day Ferdows) is an ancient city in southern Khorasan, which from the Sasanian era up to the Safavid period was part of the historical province of Qahestan. Within the political structure of Qahestan, the city held a peripheral or secondary status. In the 10th century AH (16th century CE), with the rise of the Safavid state and a fundamental transformation in the administrative structure of Qahestan, this province disintegrated. Gradually, Tun was elevated from the periphery to the center of the new regional structure—an event that reflected Safavid regional policy and the reorganization of Iran's eastern borders against Uzbek threats. The core question of this research is to explain the how and why of this transformation: How did a city with a secondary status in Qahestan become the political, religious, and military axis of southern Khorasan during the Safavid era? By examining the historical developments of this city from the late 9th to the end of the Safavid period, this study analyzes the factors effective in this change. The main hypothesis is that the rise of Tun resulted from a multi-layered interaction of political and geographical factors. A review of the research background also indicates that this specific question has not yet been addressed by scholars.

Research Methodology

This research has been conducted using a descriptive-analytical approach based on the critical historiography method. Data were gathered from primary historical texts of the Timurid and Safavid periods, such as *Rawzat al-Jannat fī Awṣaf Madinat Harat*, *Ālam-ārā-ye Abbāsi*, *Rawzat al-Ṣafaviyya*, *Khulāṣat al-Tawārīkh*, *Futūḥāt-e Humāyūn*, and *Iḥyā al-Mulūk*. Archaeological data and architectural evidence (inscriptions and Iran National Heritage List) have also been used in analyzing the physical transformations of the city. Data analysis was performed inductively and comparatively; meaning that

historical developments, in light of objective evidence and uncovered documents, were examined at three temporal levels (pre-Safavid, Safavid, and post-Safavid) and the process of Tun's centralization was explained within the broader context of Safavid regional policies.

Findings and Conclusion

The research shows that the process of Tun's elevation began in the 10th century AH, when the Safavid dynasty dismantled the longstanding structure of Qahestan province, made its subordinate districts independent, and reorganized them under the rule of Qizilbash emirs. Concurrent with the destruction of Tabas and the decline of Qa'in, Tun, due to its central geographical location between Qa'in, Gonabad, and Tabas, became the administrative and military center of these areas from the second half of the same century. The first signs of this transformation appear in the decrees of Shah Ismail Safavi and the removal of the poll tax (jizya) from the residents of Tun—apparently to support its Shiite community.

From a religious perspective, Twelver Shiism had pre-Safavid roots in Tun, which itself caused particular attention from Safavid shahs to this region. Cities that shared religious alignment with the central government received financial and political privileges, and Tun was among them. In Safavid sources, Tun is referred to as "Dār al-Mu'minīn" (Abode of the Faithful), a title signifying its official religious legitimacy and sanctity within the provincial structure of the Safavid state. During the reign of Shah Tahmasp, the city's identity foundations were strengthened through the repair of the central fortress and the expansion of Shiite rituals in religious sites such as the Kushk Mosque and the city's Imamzadeh. However, the primary role in consolidating this centrality was played by powerful local rulers. Soleyman Khalifeh Turkmen-e Muşullu, who ruled Tun and Tabas in the final decades of the 10th century AH, transformed Tun into a military and political base by stabilizing regional security and developing the city's fortress. After him, Mihrāb Khān Qajar and then Malek Mahmud Sistani continued this status with their local authority until the final years of the Safavid era. The presence of Shah Abbas the Great on the campaign route to Qandahar and the stay of the royal family in Tun in 1031 AH also indicated the city's prestige.

Geographically and strategically, Tun, in addition to its central location, was situated at the intersection of the Yazd-Tabas-Khorasan and Kerman-Khorasan routes, playing an intermediary role between eastern and southern

Iran. This position was vitally important both for confronting Uzbek incursions from the northeast and for controlling caravan routes to the central provinces of Iran. The city's large fortress, which according to C.M. MacGregor in the 19th century was formidable and imposing, served as the defensive shield of southern Khorasan in the Safavid era. At the end of the Safavid period, Malek Mahmud Sistani, the last governor of Tun, relying on military fortifications and his tribal connections, managed to preserve regional security against Baluch and Afghan raids and expanded his domain to include Qa'in and Tabas. Although his rebellion against Shah Sultan Hossein and the fall of the Safavid government ultimately led to the decline of this centrality, Tun's role in organizing southern Khorasan throughout the 11th and 12th centuries AH is undeniable. After the city's destruction by Ahmad Shah Durrani in 1167 AH, the region's center shifted to Tabas. However, the remaining structures and Qajar-era travelers' descriptions of the expanse of Tun's walls and mansions bear witness to its lost grandeur in the Safavid period. Safavid-era architectural remains in Tun (present-day Ferdows) and its dependencies such as Boshruyeh and Sarayan—including schools, bathhouses, bazaars, and cisterns—attest to the city's prosperity from the 10th to the 12th centuries AH.

In summary, the transformation of Tun from a peripheral town to the political-military center of southern Khorasan during the Safavid period was not a random phenomenon nor based on a single factor, but the product of a multi-layered combination of political, religious, geographical, and security-related factors. The centrality of Tun, which continued into the Afsharid period, gradually faded due to the political and military developments in the eastern part of the country during that dynasty, including the rise of Mashhad upstream from Tun and the emergence of the 'Alam and Zangu'i families in Qa'in and Tabas, which eroded Tun's strategic advantage and pivotal position in southern Khorasan.

Keywords: Safavid, Southern Khorasan, Tun, Ferdows, Political Centrality.

References

Afzal al-Molk, Gholam Hossein (n.d.). *Travelogue of Khorasan and Kerman* (Ed. Gholam-Reza Roshani Za'farānlu). Tehran: Tus. [In Persian]

Astarabadi, Mahdi (1998). *Nader's World-Conquering* (Ed. Sayed Abdollah Anvar). Tehran: Anjoman-e Asar va Mafakher-e Farhangi. [In Persian]

Astarabadi, Mahdi (2005). *The Unique Pearl* (Ed. Jafar Shahidi). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]

Baladhuri, Abu al-Hasan Ahmad ibn Yahya (1988). *The Conquest of Countries*. Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal. [In Arabic]

Daneshyar, M. (2015). "Political and Socio-Economic Developments of Khorasan in the Qajar Period (1266-1332 AH/1850-1914 AD)" [Doctoral dissertation in History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Theology, University of Tehran, Iran]. [In Persian]

Daneshyar, M. (2024). "The Etymology and Transformation of the Name and Status of Qaen and Qohestan." *Cultural-Social Studies of Khorasan*, 18(4), 45–83. [In Persian]

Daneshyar, M. (in press). "Ferdows." *The Great Islamic Encyclopedia* (Vol. 31). Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]

Enani, B. & Sharifi, M. (2013). "A Report on the Archaeological Survey and Newly Found Historical Artifacts of Boshruyeh County." *Cultural-Social Studies of Khorasan*, 7(4), 53–80. [In Persian]

Esfezari, Moin al-Din Muhammad Zamchi (1959). *Gardens of Paradise in the Description of the City of Herat* (Ed. Mohammad Kazem Emam). Tehran: University of Tehran. [In Persian]

Eskandar Beyg Turkaman Monshi (1971). *The World-Adorning History of Abbas* (Vol. 1). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

Esmaili Jelowdar, M. E., Vafaie, A., Heidari, R., Nami, H., & Rezaei, H. (2023). "The Cultural Landscape of Ton/Ferdows in the Late Sasanian and Early Islamic Periods Based on the Interpretation of its

Historical and Archaeological Context.” *Khorasan-e Bozorg Research Journal*, 14(53), 1–22. [In Persian]

Estakhri, Abu Ishaq Ibrahim (1839). *The Book of Regions* (Ed. J. H. Möller). Gotha: Beckersche Buchhandlung. [In Arabic]

Estakhri, Abu Ishaq Ibrahim (1927). *The Routes and Realms* (Ed. de Goeje). Leiden: Brill. [In Arabic]

E'tesam al-Molk, Khanlarkhan (n.d.). *The Travelogue of E'tesam al-Molk* (Ed. Manouchehr Mahmoudi). Tehran: Mahmoudi Printing House. [In Persian]

Fanoudi, Sheikh Abd al-Hosseini (2004). *The History of Qaenat (The Mirror of Hidden Things in the History of Qaenat)* (Ed. Mohammad Rafiei). Tehran: Hirmand. [In Persian]

Golestaneh, Abolhasan ibn Mohammad Amin (1977). *The Summary of Histories* (Ed. Mohammad Taqi Modarres Razavi). Tehran: University of Tehran. [In Persian]

Hafez-e Abru, Abdollah ibn Lotfollah (2020). *The Geography of Hafez-e Abru, Khorasan Section* (Ed. Sayed Ali Al-e Dawood). Tehran: Bonyad-e Mowqafat-e Afshar. [In Persian]

Hamadani, Rashid al-Din Fazlollah (1994). *Compendium of Histories* (Ed. Mohammad Roshan & Mostafa Musavi). Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]

Hamdollah Mostowfi (1983). *The Delight of Hearts* (Ed. Guy Le Strange). Tehran: Donyaye Ketab. [In Persian]

Hosseini Astarabadi, Sayed Hasan (1987). *The Sultan's History: From Sheikh Safi to Shah Safi* (Ed. Ehsan Eshraghi). Tehran: Elmi. [In Persian]

Hosseini Monshi, Mahmud ibn Ebrahim (2007). *The History of Ahmad Shah* (Ed. Mohammad Sarwar Mola'i). Tehran: Erfan. [In Persian]

Hosseini Qomi, Qazi Ahmad ibn Sharaf al-Din (2005). *The Summary of Histories* (Ed. Ehsan Eshraghi) (2nd ed.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]

Ibn Hawqal, Abu al-Qasim Muhammad (1939). *The Image of the Earth* (Ed. J. H. Kramers). Leiden: Brill. [In Arabic]

Ibn Khordadbeh, Abu al-Qasim Ubaydullah (1889). *The Routes and Realms* (Ed. de Goeje). Leiden: Brill. [In Arabic]

Jayhani, Abu al-Qasim ibn Ahmad (1989). *The Shapes of the World* (Trans. Abd al-Salam Kateb; Ed. Firouz Mansouri). Mashhad: Beh Nashr. [In Persian]

Jonabadi, Mirza Beyg (1999). *The Safavid Garden* (Ed. Gholam-Reza Tabatabai Majd). Tehran: Bonyad-e Mowqfat-e Afshar. [In Persian]

Juvayni, Ala al-Din Ata-Malik (1937). *The History of the World Conqueror* (Ed. Mohammad Qazvini). Leiden: Brill. [In Persian]

Kermanshahi, Agha Ahmad ibn Mohammad (1994). *The World-Showcasing Mirror of Conditions*. Qom: Ansarian. [In Persian]

Khwandamir, Ghiyas al-Din ibn Homam al-Din (1983). *Habib al-Siyar in the News of Individuals of the Human Race* (Ed. Mohammad Dabir Siyaqi). Tehran: Khayyam. [In Persian]

Le Strange, Guy (2004). *The Historical Geography of the Eastern Caliphate* (Trans. Mahmoud Erfan). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]

Macgregor, C. M. (1879). *Narrative of a journey through the province of khorassan and on the N.W frontier of afghanistan in 1875*. London: W. H. Allen & Company.

Majlesi, Mohammad Taqi (1986). *The Garden of the Pious: A Commentary on "Man La Yahduruh al-Faqih"*. Tehran: Koushanpour Islamic Culture Foundation. [In Persian]

Maqdisi, Abu Abdillah Muhammad (1991). *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*. Cairo: Maktabat Madbouli. [In Arabic]

Marco Polo (1984). *The Travels of Marco Polo* (Trans. Ramin Golbang). Tehran: Koushesh. [In Persian]

Minorsky, V. F. (2002). *Iran during the Reign of Nader Shah* (Trans. Rashid Yasami). Tehran: Donyaye Ketab. [In Persian]

Mirza Sami'a, Mohammad Sami' (1999). *The Memorial of Kings* (Ed. Mohammad Dabir Siyaqi) (3rd ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

Mohammadi Khamak, J. (1999). "Who Are the Nakhi and Lālui People?" *Matikan-e Sistan (A Collection of Sistanology Articles)*. Mashhad: Vazhiran. [In Persian]

Mokhtarnia, K., Talaeian, M., & Heidari, Sh. (2019). "Recognition of Human Resource Organization in the Indigenous Water Management System of Baladeh Ferdows (Ton) before 1971." *Iranian Indigenous Knowledge*, 6(12), 371–409. [In Persian]

Monajjem Yazdi, Molla Jalal al-Din Mohammad (1987). *The Abbasi History or the Diary of Molla Jalal* (Ed. Saifollah Vahidnia). Tehran: Vahid. [In Persian]

Monshi-Bashi Tabasi, Mirza Mohammad Ali Rashidi (2021). *Ton and Tabas in the Late Qajar Period* (Ed. Mehdi Ghorbani). Mashhad: Ghaf. [In Persian]

Mostowfi Bafqi, Mohammad Mofid (2006). *Mofid's Comprehensive* (Ed. Iraj Afshar). Tehran: Andisheh. [In Persian]

Naghavi Pakbaz, M. R. (n.d.). *A History of Ferdows*. Mashhad: Azadi. [In Persian]

Na'ini, Mohammad Jafar ibn Mohammad Hossein (1974). *The Ja'fari Comprehensive* (Ed. Iraj Afshar). Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. [In Persian]

Naser Khosrow, Abu Mo'in Hamid al-Din (1965). *Travelogue* (Ed. Mohammad Dabir Siyaqi). Tehran: Tahouri. [In Persian]

Nasiri, Mirza Ali Naqi (1992). *Titles and Salaries during the Safavid Sultans* (Ed. Yousef Rahimlou). Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]

Nasiri, Mohammad Ebrahim ibn Zayn al-Abedin (1994). *The Rulers' Manual* (Ed. Mohammad Nader Nasiri Moghaddam). Tehran: Bonyad-e Mowqafat-e Afshar. [In Persian]

Natanzi Afushteh'i, Mahmud ibn Hedayatollah (1994). *The Cream of Chronicles in Mentioning the Pious: On Safavid History* (Ed. Ehsan Eshraghi). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]

Nezari Qohestani (2012). *Travelogue* (Ed. Changiz Gholamali Bayourdi). Tehran: Hirmand. [In Persian]

Noghani, A. (1987). "Historical Monuments of Ferdows City." *Mishkat*, (17), 185-193. [In Persian]

Pazooki Taroudi, N. & Shadmehr, A. (2005). *Iran's Registered Works in the National Heritage List*. Tehran: Miras-e Farhangi. [In Persian]

Razmara, A. (1950). *Geographical Culture of Iran* (Vol. 9). Tehran: Army Printing House. [In Persian]

Razpoush, Sh. (1998). "Banu Simjur." *Encyclopedia of the Islamic World* (Vol. 4). Tehran: Encyclopedia Islamica Foundation. [In Persian]

Rohrborn, Klaus Michael (1970). *The Provincial System in the Safavid Period* (Trans. Kikavus Jahandari). Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. [In Persian]

Rumlu, Hasan Beg (2005). *The Best of Histories* (Ed. Abd al-Hosein Nava'i). Tehran: Asatir. [In Persian]

Sabouri, Naseh & Zaheer (2007). *The Tree of Kings: The Poetic History of Sistan from the Oldest Times to Malek Bahram Kayani in the First Decades of Qajar Rule* (Ed. Mansour Sefatgol). Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]

Sam'ani, Abu Sa'd Abd al-Karim ibn Muhammad (1962). *The Genealogies* (Ed. Abd al-Rahman al-Mu'allimi al-Yamani). Hyderabad: Dairah al-Ma'arif al-Uthmaniyyah. [In Arabic]

Shirazi, Nezam al-Din Ali (2014). *The August Victories* (Ed. Hassan Zandiyeh). Qom: Research Institute of Hawzah and University. [In Persian]

Sistani, Malek Shah Hossein ibn Malek Ghiyas al-Din (2004). *Revival of the Kings: The History of Sistan until the Safavid Era* (Ed. Manouchehr Sotoudeh). Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]

Tarikh-e Sistan (1987). (Ed. M. T. Bahar) (2nd ed.). Tehran: Padideh-e Khavar. [In Persian]

Tehrani, Mohammad Shafi' (2004). *The Mirror of Occurrences* (Ed. Mansour Sefatgol). Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]

The Secretariat Clerks of Shah Soleiman Safavi (2009). *The Soleimani Correspondence* (Ed. Rasoul Jafarian). Tehran: Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]

Truilhier, M. (1841). *Mémoire Descriptif de la Route de Téhran à Meched Et de Meched à Iezd*. Paris: Imprimerie de Bourgogne et Martinet.

Vahid Qazvini, Mirza Mohammad Taher (2004). *The World-Adorning Abbasi History* (Ed. Sa'id Mir Mohammad Sadeq). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]

Valeh Esfahani, Mohammad Yusof (1993). *The Immortal Garden (Iran in the Safavid Era)* (Ed. Hashem Moaddes). Tehran: Bonyad-e Mowqafat-e Afshar. [In Persian]

از شهری حاشیه‌ای تا قلب جنوب خراسان! تحولات سیاسی و عوامل مرکزیت یافتن

تون در دوره صفویه^۲

مرتضی دانشیار^۳

تاریخ دریافت: .../.../... تاریخ پذیرش: .../.../...

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۲۰، شماره ۲

<http://>

nggek

چکیده

فردوس (تون تاریخی) شهری کهن در جنوب خراسان است که در دوره‌ی صفویه (حک. ۹۰۷-۱۱۳۵ق) تغییراتی چشمگیر را تجربه کرد. این شهر از حدود نیمه‌ی دوم سده‌ی دهم به مرکز جنوب خراسان (شامل قائنات، طبس، جنابد/گناباد و تون) مبدل شد و این جایگاه را تا پایان این سلسله حفظ کرد. ارتقای این شهر پیرامونی به جایگاه مرکزیت سیاسی و نظامی جنوب خراسان

^۱ اصطلاح "جنوب خراسان"، معاصر است؛ آن را در منابع دوره صفویه نمی‌یابیم. جایی را که امروز خراسان جنوبی نامیده‌اند، دست کم از دوره ساسانی تا دوره صفویه کوهستان/قوهستان/قهستان خوانده می‌شد که بعضاً والی مستقلی به مرکزیت قاین و برای سالیانی چند تون و گناباد، داشت. اما طبق سیاست شاه اسماعیل صفوی این ایالت فروپاشید و هر یک از شهرهای آن حاکمی مستقل یافت (دانشیار، ۱۴۰۳: ۵۹-۷۱). در دوره صفویه صرفاً در برخی منابع همچون *روضه الصفویه* جنابدی (۱۳۷۸: ۲۷۷، ۲۷۹، ۴۵۹، ۵۹۱ و صفحات بعد) و *احیاءالملوک* سیستانی (۱۳۸۳: ۱۸، ۴۸، ۷۵، ۸۴ و صفحات بعد) واژه قهستان را می‌یابیم که آن نیز نه بر سراسر این ایالت تاریخی بلکه گاه بر ولایت قائن اطلاق می‌شود. در این دوره تون مستقلاً نام ولایت "تون" یا ولایت "تون و طبس" را داشت. آنگاه که ولایات دیگری چون گناباد و قائن نیز به قلمرو حاکم تون افزوده می‌شد، این ولایت همچنان "تون و طبس" خوانده می‌شد. از همین رو، برای مشخص کردن حوزه قلمرو حاکم تون در اوج گسترش خود در دوره صفویه، به ناگزیر باید از اصطلاح امروزی "جنوب خراسان" استفاده کرد.

^۲ این مقاله بخشی از طرح نگارش تاریخ شهر فردوس با عنوان "علل افول شهر فردوس (تون) در دوره افشاریه و برآمدن مجدد آن در پایان دوره قاجاریه" است که نگارنده آن را برپایه قرارداد با شورای اسلامی و شهرداری شهر فردوس در دست تألیف دارد.

^۳ . استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد. ایران.

daneshyar@um.ac.ir

در دوره‌ی صفویه و زمینه و علل آن، مسئله‌ای مغفول مانده در پژوهش‌های تاریخی ایران است. این مقاله، با روش توصیفی-تحلیلی و تکیه بر منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی، نخست روند تبدیل تون از جایگاهی حاشیه‌ای به موقعیتی محوری در جنوب خراسان را آشکار می‌کند و سپس زمینه و عوامل ارتقای آن را مورد تحلیل قرار می‌دهد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این تحول نه تنها نتیجه‌ی تغییر در ساختار خاور ایران و فروپاشی ایالت قهستان تحت سیاست دولت تازه‌تأسیس صفویه، بلکه حاصل ترکیبی از ملاحظات مذهبی (تشیع ساکنان تون پیش از رسمیت یافتن آن)، جغرافیایی (جای داشتن در میانه جنوب خراسان و در مسیر مواصلاتی خراسان با ایالات جنوبی کشور)، امنیتی (دارای دژی مستحکم در برابر تاخت و تاز مکرر ازبکان) و سیاسی (برآمدن حاکمانی شاخص همچون سلیمان خلیفه ترکمان و ملک محمود سیستانی) بوده است. با این وصف، مرکزیت تون/ فردوس در دوره‌ی صفوی را نمی‌توان پدیده‌ای تصادفی و بر پایه‌ی عاملی یگانه دانست؛ این امر حاصل امتیازاتی چندلایه و فرایندی هدفمند در راستای اقتضانات حکومت صفویان بوده است.

واژه‌های کلیدی: صفویه، جنوب خراسان، تون، فردوس، سلیمان خلیفه، ملک محمود سیستانی.

مقدمه

فردوس شهری در خراسان جنوبی است که تا ۱۳۰۶ ش «تون» نام داشت. این شهر دست کم از اواخر دوره‌ی ساسانی تا آغاز حکومت صفوی، عمدتاً جزئی از ولایت کهن کوهستان/قهستان به شمار می‌رفت. اگرچه شواهد باستان‌شناسی، از جمله قدمت شریان حیاتی این شهر؛ یعنی قنات بلده و ویرانه‌های دژ کهن آن، قدمت تون را دست کم به دوره‌ی ساسانیان (حک. ۲۲۴-۶۵۱ م) می‌رساند (دانشیار، ۱۴۰۳: در دست چاپ؛ مختارنیا و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۸۱-۳۸۲؛ اسمعیلی جلودار و همکاران، ۱۴۰۲: ۲، ۱۸)، اما تاریخ آن تا نیمه‌ی سده‌ی چهارم هجری در حاله‌ای از ابهام است. منابع دوره‌ی اسلامی تا نیمه‌ی سده‌ی چهارم هیچ نامی از تون نبرده‌اند، تنها از اشاره‌ی ضمنی منابع مشخص است که تون به هنگام هجوم اعراب جزو ولایت قهستان به شمار می‌رفت. چنین می‌نماید که این سکوت منابع، ریشه در موقعیت جغرافیایی نسبتاً دورافتاده‌ی تون نسبت به شریان‌های اصلی بازرگانی و نظامی جنوب خراسان تا سده‌ی چهارم، داشته است؛ چنان‌که ابن خردادبه، در وصف مسیر یزد - طبس - نیشابور، هیچ نامی از تون یا آبادی‌های با نام و نشان آن نبرد. وصف او نشان می‌دهد که در آن زمان مسیر رسمی طبس - ترشیز (کاشمر امروزی) - نیشابور از غرب ولایت تون و از کنار کویر بزرگ مرکزی ایران و از روستاهای کم‌نام‌ونشان آنجا می‌گذشته است (نک. ابن خردادبه، ۱۸۸۹م: ۵۲؛ بلاذری، ۱۹۸۸: ۳۹۰؛ لسترنج، ۱۳۸۳: ۳۴۹-۳۵۰).

نخستین بار اصطخری (د. حدود ۳۴۶ ق) در ویرایش نخست کتاب خود که به آن ظاهراً عنوان کتاب الاقلیم داده و آن را میان سال‌های ۳۱۸ تا ۳۲۱ ق تألیف کرده بود، نام تون را بر نقشه‌ی خود از اقلیم خراسان، در کنار شهرهای قائن، گُندر و ترشیز، درج کرد. او در دومین ویرایش کتاب، که به آن عنوان المسالک و الممالک داد (حدود ۳۴۰ ق)، نیز نام تون را، ضمن ترسیم مسیر قاین به ترشیز، آورد (اصطخری، ۱۸۳۹م: ۱۱۲؛ اصطخری، ۱۹۲۷م: ۲۱۰). یک یا دو دهه بعد از او، ابن حوقل (د. ۳۶۷ ق) در حدود نیمه‌ی سده‌ی چهارم، هم در نقشه‌ی خود از ایالت خراسان و هم در توضیح محتوای این نقشه، «تون» را در کنار طبس و قائن نام برد (ابن حوقل، ۱۹۳۹م، ج ۲: ۴۲۷). اما هیچ یک از این

دو، توضیحی در مورد تون ارائه نکردند. نخستین بار جیهانی (حوالی ۳۷۰ق) است که، ضمن وصف این شهر، آن را آبادتر از گناباد وصف کرده و از صادرات صنایع نساجی اش (به‌ویژه زیلو) سخن گرفته است (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۷۰-۱۷۱). مقدسی (۳۷۵ق) نیز با تأیید رونق شهر، از دیوار شهر، مسجد جامع، قنات مرکزی و علمای آنجا یاد کرده است (مقدسی، ۱۴۱۱ق: ۳۲۱). سر برآوردن تقریباً یک‌بارهی تون و رونق و آبادی نسبی آنجا در سده‌ی چهارم، مرهون ثبات سیاسی تحت حکمرانی خاندان سیمجوری (حکمرانان موروثی قهستان در عهد سامانیان) بود که قلمرو قهستان را با الحاق طبرس و ترشیز/کاشمر امروزی گسترش داده، دوره‌ای از آرامش و شکوفایی نسبی را برای این منطقه فراهم آوردند. در این دوره، تون پس از قاین (مرکز قهستان) دومین شهر مهم منطقه بود (تاریخ سیستان، ۱۳۶۶: ۲۹۴، ۳۰۲، ۳۰۵؛ سمعانی، ۱۳۸۲ق، ج ۷: ۳۵۱-۳۵۴؛ رازپوش، ۱۳۷۷، ج ۴: ۳۷۹-۳۸۱؛ دانشیار ۱۴۰۳، ۶۲). با این حال، فروپاشی سیمجوریان پس از حمله‌ی غزنویان (۳۸۷ق) و هجوم ویرانگر سلجوقیان به شهرهای خراسان که از اهمیت افتادن نسبی شهرهای هرات و نیشابور را نسبت به دو سده‌ی پیش در پی داشت (دو شهر بزرگی که مقصد مهاجرت، تحصیل و صادرات محصولات اهالی تون بود)، روند نزولی تون را آغاز کرد. شاهد این موضوع توصیف ناصر خسرو (۱۳۴۴: ۱۲۵) از چهارصد کارگاه زیلوبافی متروک و ویرانه‌های تون در ۴۴۴ق است که از آبادی گذشته و ویرانی کنونی حکایت می‌کرد.

در نیمه‌ی دوم سده‌ی پنجم و سراسر سده‌ی ششم، تون زیر سلطه‌ی اسماعیلیان قرار گرفت. شواهدی چون ساخت یا تعمیرمسجد جامع تون و تعمیر مسجد کوشک در ۵۵۴ق، و مرکزیت آن در اواخر دوره‌ی اسماعیلیه می‌تواند نشانی از رونق نسبی شهر در این سال‌ها باشد (نوغانی، ۱۳۶۶: ۱۹۱). از همین دوره‌ی سلطه‌ی اسماعیلیان بر جنوب خراسان، عنوان ولایت «تون و قاین» در کنار نام قهستان تداول یافت؛ عنوانی که مارکوپولو نیز، در چند دهه بعد، با آن از این منطقه یاد کرد (دانشیار ۱۴۰۳، ۶۳-۶۷).

اما هجوم مغولان در ۶۵۴ق فاجعه‌بار بود؛ تون، پس از مقاومت سخت، تسخیر و بخش بزرگی از اهالی آن قتل‌عام شدند (جوینی، ۱۹۳۷م، ج ۳: ۱۰۲؛ همدانی، ۱۳۷۳، ج ۲: ۹۸۴). باوجود این، گزارش‌هایی همچون وصف مارکوپولو (۱۳۶۳: ۶۶) در حوالی ۶۷۱ق از این منطقه، یادکرد نزاری قهستانی (۱۳۹۱: ۱) از شهر تون در ۶۷۸ق و توصیف حمدالله مستوفی (۱۳۶۲: ۱۴۳-۱۴۴) در حدود ۷۴۰ق از تون، گواه احیای نسبتاً سریع شهر و بازگشت آن به جریان زندگی اقتصادی و اجتماعی است؛ اما از اواخر سده‌ی هفتم هجری قمری و ظاهراً در سراسر دو سده‌ی بعد، تون در سلسله‌مراتب شهری قهستان، جایگاه پایین‌تری نسبت به قاین و شهر تازه برآمده‌ی گناباد داشت (نک. حافظ‌ابرو، ۱۳۹۹: ۱۲۰، ۴۹۲-۴۹۱؛ ۶۴۷-۶۴۸).

انتقال پایتخت در دوره‌ی شاهرخ تیموری (حک. ۸۰۸-۸۵۰ق) به شهر هرات که در همسایگی قهستان واقع بود، با ایجاد بازار مصرفی بزرگ، می‌توانست موجب رونق صادرات محصولات دامی و کشاورزی و صنایع‌دستی این منطقه و از جمله تون به شهر پرجمعیت هرات شود؛ چنانکه زمیچی اسفزاری (۱۳۳۸، ج ۱: ۳۲۷) در نیمه‌ی سده‌ی نهم پوشش غالب مردمان هرات را از منسوجات قهستان گزارش کرده است. به گزارش اسفزاری (۱۳۳۸، ج ۱: ۳۰۷)، در نیمه‌ی دوم سده‌ی نهم، ساکنان تون رافضی (شیعه مذهب) بودند. کتیبه‌ی مسجد کوشک، ضمن تأیید این گفته‌ی اسفزاری، نشان می‌دهد که تشیع ساکنان تون تا آنگاه از اسماعیلیه به تشیع دوازده‌امامی تغییر کرده بود، چرا که محتوای این کتیبه به این شرح است: «اللهم صل علی النبی و الوصی و البتول و السبطین و زین‌العابدین و الباقر و الصادق و الکاظم و الرضی و التقی و العسکری و المهدی صلوات‌الله علیهم اجمعین، به سعی و اهتمام قدوت السالکین درویش خلف بن علی بن درویش میرانشاه تونی فی تاریخ ۸۸۵» (نوغانی، ۱۳۶۶: ۱۸۹). این گزارش از یک سو بدین مفهوم است که مردمان تون، پیش از رسمیت یافتن تشیع دوازده‌امامی در دوره‌ی شاه اسماعیل صفوی (حک. ۹۰۷-۹۳۰ق)، به تدریج از مذهب غالب اسماعیلی به تشیع دوازده‌امامی گرایش یافته بودند و از سوی دیگر، می‌تواند شاهدی

بر کم‌التفاطمی حاکمان تیموری به این منطقه باشد، چرا که مذهبی خلاف مذهب رسمی حکومت (سنت) داشتند.

این وصف نشان داد که تون تا دوره صفویه پیشینه‌ای نسبتاً کم‌فراز داشته است و فاقد نقشی مرکزی (جز در دو یا سه دهه‌ی و رو به افول سال‌های پایانی سلطه‌ی اسماعیلیان) در قهستان/ جنوب خراسان بوده است. مقارن روزگار تیموریان، آنجا دیگر نه شهر دوم ولایت قهستان بلکه بعد از قاین و گناباد و حتی احتمالاً طبس، در جایگاه چهارمین شهر این منطقه جای داشت. اما منابع تاریخی نشان می‌دهند که این شهر در دوره صفویه تحولاتی چشمگیر و توسعه‌ای کم‌مانند را تجربه کرده است. از میان پژوهش‌های متعددی که در قالب کتاب یا مقاله به تاریخ تون پرداخته‌اند، کتابچه‌ی مختصر نقوی پاکباز تحت عنوان *تاریخچه‌ی فردوس (بی تا: ۸، ۲۱-۲۲)* و دیگری *فردوس/تون؛ تاریخ و جغرافیا اثر یاحقی و بوذرجمهری (۱۳۷۴: ۵۸-۶۳)*، به اختصار به چند واقعه‌ی پراکنده‌ی این شهر در دوره صفویه اشاره کرده‌اند. با این حال، فضل تقدم در آگاهی ما از منابع مربوط به تاریخ تون و آشنایی با وضع کلی آنجا در آن دوره، از آن این دو اثر است. تحقیقات بعدی، مطلبی افزون بر وصف و تحلیل این دو تحقیق در مورد تون دوره صفویه، ندارند. اما پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی نشان خواهد داد که این شهر در دوره صفوی (حک. ۹۰۷-۱۱۳۵ق)، به مرکز جنوب خراسان تبدیل شده است؛ موضوعی که در پژوهش‌های پیشین مورد توجه قرار نگرفته است. افزون‌براین، تحقیق کنونی زمینه و عوامل برآمدن تدریجی تون و ارتقای آن به جایگاه مرکز جنوب خراسان در دوره‌ی مذکور را نیز آشکار می‌کند.

برآمدن صفویه، فروپاشی قهستان و تأثیر آن بر تون

سلسله‌ی صفویه با تاج‌گذاری شاه اسماعیل در جمادی‌الثانی ۹۰۷ق و با شعائر شیعی بنیان نهاده شد. تبریز پایتخت سلسله‌ی جدید گشت و بدین ترتیب مرکز ثقل سیاست و اقتصاد از خراسان به شمال غرب کشور انتقال یافت. سه سال بعد، شاه اسماعیل در نتیجه‌ی سوءتفاهم با دربار تیموری، از یزد به خراسان هجوم آورده طبس را شهربندان کرد. اگرچه دژ شهر را تسخیر نکرد، اما با غارت

شهر و پیرامون آن، بین ۳۰۰۰ تا ۷۰۰۰ تن از اهالی آنجا را کشت (خواندمیر، ۱۳۶۲، ج ۴: ۴۸۰؛ روملو، ۱۳۸۴، ج ۲: ۱۰۰۵-۱۰۰۶). این ضربه به طبس، که به عنوان دژ و شهر مرزی دولت تیموری با آق‌قیونلوها و بعداً صفویه جایگاهی مهمی برای آن حکومت داشت، همچون عاملی مهم برای تغییر وضع تون عمل کرد، چرا که تون نزدیک‌ترین شهر به طبس و تحت تأثیر مستقیم فراز و فرود آن شهر بود. سه سال بعد نیز، در حالی که حاکمیت ولایت قهستان به مرکزیت شهر قاین در دست یکی از شاهزادگان تیموری به نام سلطان حسین میرزا بود، ازبکان در ۹۱۳ق بر هرات سلطه یافتند و با برانداختن حکومت تیموریان به تبع ایالت قهستان را نیز ضمیمه قلمرو خود کردند. هرچند که سلطه‌ی ازبکان دوامی نداشت و سه سال پس از آن، با شکست از صفویان، قهستان جزو قلمرو شاه اسماعیل گشت (خواندمیر، ۱۳۶۲، ج ۴: ۳۶۹، ۳۸۶، ۵۴۰؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۲۷۷).

زوال تیموریان و برآمدن صفویان (حک. ۹۰۷-۱۱۳۵ق) در غرب کشور تبعاتی آشکار برای ولایات قهستان و به تبع تون به همراه داشت. در دوره‌ی صفویه نه هرات یا دیگر شهرهای خراسان بلکه تبریز، قزوین و سپس اصفهان پایتخت ایران شدند و این موضوع شرق کشور را از همسایگی پایتخت و مواهب آن محروم کرد و از اهمیت و رونق آنجا کاست. از سوی دیگر، کشاکش درازمدت صفویه با ازبکان و ترکمانان و تاخت و تاز مکرر این دو طایفه در خاور ایران از آغاز سلطه‌ی صفویه (حک. ۹۰۷-۱۱۳۵ق) تا اواخر حکومت ناصرالدین شاه قاجار (حک. ۱۲۶۴-۱۳۱۳ق)، امنیت این منطقه را برای چند سده ناپایدار کرد (نک. دانشیار ۱۳۹۴، ۶۶-۸۳). تغییر مهمی نیز در ساختار اداری این منطقه در همان آغاز سلطه صفویان رخ داد؛ قهستان به عنوان یک واحد سیاسی از هم پاشید و ولایات مختلف آنجا با نام «ولایت قاین»، «ولایت ترشیز»، «ولایت جنابد»، «ولایت طبس»، «ولایت تون» و گاه با الحاق یکی از این ولایات به دیگری به نام «ولایت تون و طبس» یا «ولایت تون و جنابد» تقسیم و حاکمیت هر یک از آنها به یکی از امرای قزلباش سپرده شد (دانشیار، ۱۴۰۳: ۷۰). پس از این، تا اواخر دوره‌ی صفویه، تون و سایر ولایات پیرامونش از توابع شهر بزرگ هرات، که جایگاه ولیعهد این سلسله بود، به شمار می‌رفت (نک. رهبرن، ۱۳۴۹: ۲۳-۲۴).

نخستین اطلاع مستقیم ما از تون دوره‌ی صفویه حاصل از کتیبه‌ی سنگی ایوان امامزاده‌ی شهر است که در اشعار حک شده بر روی آن از حاکمیت فردی به نام سوندوک بیک از سوی شاه اسماعیل صفوی بر آنجا و ممنوعیت دریافت مالیات سرانه از اهالی تون سخن رفته است (نک. نقوی پاکباز، بی-تا: ۳۷-۳۸).^۴ سبک معماری بنای امامزاده به دوره‌ی تیموریان شبیه است، اما درب چوبی امامزاده حاوی اشعاری است که در ضمن آن، سال ساخت دست‌کم در امامزاده به حروف ابجد ۹۸۴ق ثبت شده است (نوغانی، ۱۳۶۶: ۱۹۳، پاورقی). افزون بر تعمیر یا ساخت امامزاده، شعائر مختلف شیعه بر دیوارهای کهن‌ترین مسجد شهر یعنی مسجد کوشک هم نمایان‌تر شد. بر دیوار سردر این مسجد در داخل دو طاق‌نما دو کتیبه‌ی سنگی وجود داشت که در هر دو، متن کتیبه‌ی سال ۸۸۵ق محراب مسجد، حاوی درود و صلوات بر ائمه‌ی شیعه، تکرار شده بود. اشعار حاشیه‌ی یکی از همین کتیبه‌ها نشان می‌دهد که بنا در سال ۹۸۰ق و در سال‌های حاکمیت شاه تهماسب تعمیر شده است. در آغاز سده‌ی بعد، نماد شیعی دیگری به بنای این مسجد افزوده شد. سنگی بیضی‌شکل و با فرورفتگی به عمق ۱۲ و طول ۲۸ سانتیمتر بر دیوار سمت چپ محراب مسجد نصب شد که شباهت کامل به رد پای انسان داشت. کنار این کتیبه‌ی سنگی، کتیبه‌ی دیگری از کاشی قرار داشت که این شعر بر آن مکتوب بود: سال هزار و سیزده از هجرت نبی / مقری حسین حاجی آن مرد خوش نهاد / شاه رضا بخواب وی آمد شبی و گفت / سنگی که شاه نجف پا بر آن نهاد (نک. منشی‌باشی طیبسی، ۱۴۰۰: ۴۷۵؛ نوغانی، ۱۳۶۶: ۱۸۷-۱۹۰).

اما در کتب این دوره، اطلاعی از تون تا گزارش از وقایع سال ۹۶۳ق نمی‌یابیم. در آن سال نیز، صرفاً از گذر شاهزاده اسماعیل میرزا از هرات به سمت غرب کشور و مدح او در شهر تون توسط شاعری موسوم به مولانا شادی تونی سخن رفته است (جنابدی، ۱۳۷۸: ۵۴۶). اما بیست سال بعد از

^۴ در اثر مذکور به جای سوندوک بیک، به اشتباه سوندول بیک ضبط شده است. از این سوندوک بیک همین مقدار آگاهیم

که بعداً و در سال ۹۲۷ق حاکم شهر سرخس بوده است، نک. روملو، ۱۳۸۴: ج ۲/ ۱۱۱۶.

این تاریخ، جنابدی، در ذیل وقایع سال ۹۷۳ق، زادگاه خود، «قصبه جنابد»، را جزو «سرکار تون» گزارش کرده است (همان: ۱۱۰۲، ۱۱۴۲).

باین حال، همین شواهد و قرائن حکایت از تغییر وضع تون از همان آغاز سلطه‌ی صفویه دارد. حکومت صفویه با شعائر جدید برآمده بود و این موضوع ناگزیر تغییراتی ساختاری در نقاط مختلف ایران را در پی داشت. نخستین تغییر در جنوب خراسان فروپاشاندن ایالت قهستان در همان آغاز سلطه‌ی صفویان بود که این امر تون را از زیر سایه‌ی فائقان به عنوان مرکز آنجا رها می‌کرد. چند سال پیش از این نیز، کشتار و غارت طبس در ۹۱۰ق، کفه‌ی امتیاز را به نفع تون سنگین کرده بود، چرا که تون و طبس، با توان و ظرفیتی نزدیک به هم، نزدیک‌ترین شهرها به هم نیز بودند؛ از همین رو، مکرراً یکی از دو شهر زیرمجموعه‌ی دیگری بوده است. همچنین، به گزارش اسفزاری (۱۳۳۸، ج ۱: ۳۰۷)، اهالی شهر تون، برخلاف دیگر شهرهای پیرامونش، پیش از پیدایی سلسله‌ی صفویه به تشیع دوازده‌امامی اشتهار یافته بود. درستی گزارش اسفزاری را دست‌کم دو شاهد دیگر تأیید می‌کنند: یکی، شهرت تون در دوره‌ی صفویه به قدمت تشیع و اشتهار آن همراه با چند شهر دیگر با سابقه‌ی کهن در تشیع، همانند استرآباد، سبزوار، قم و کاشان به «دارالمؤمنین» (مجلسی ۱۳۶۵، ج ۹: ۳۲؛ طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۱۹)؛ دومی، متن پیش‌گفته‌ی کتیبه‌ی مسجد کوشک مربوط به سال ۸۸۵ق. در چنین وضعی منطقی می‌نماید که صفویان به شهرهایی همچون تون که با سیاست مذهبی آنان هم‌سو بودند، اهمیت ببخشند. حذف مالیات سرانه از اهالی تون، در همان آغاز دوره‌ی شاه اسماعیل، می‌تواند نخستین گواه این سیاست صفویان و شاهده‌ی بر آوردن هدفمند آنجا در مقایسه با شهرهای اطرافش باشد.

زمینه و فرایند ارتقای تون به مرکز جنوب خراسان

نخستین اطلاع نسبتاً مفصل از وضع تون که عمدتاً به رویدادهای پیرامون حاکم شهر و زد و خوردهای نظامی او اختصاص دارد، مربوط به دوره‌ی حاکمیت فردی به نام سلطان سلیمان خلیفه ترکمان موصلو است که به هنگام مرگ شاه تهماسب در سال ۹۸۴ق حاکم «تون و طبس» بود.

اگرچه، با توجه به توصیفات گذشته، احتمالاً طبس از دهه‌های پیش و حتی از آغاز دوره‌ی صفویه جزو توابع تون گشته بود، اما نخستین بار ذیل رخدادهای همین سال ۹۸۴ق از حاکمیت هم‌زمان او بر تون و طبس یاد شده است. سلیمان خلیفه به هنگام مرگ شاه تهماسب (حک. ۹۳۰-۹۸۴ق) از امرای بزرگ خراسان به شمار می‌رفت؛ از این‌رو، می‌توان احتمال داد که از سالیان پیش حاکمیت آنجا را در دست داشته و در نتیجه‌ی اقدامات خود در این منطقه به شهرت رسیده بود (اسکندریک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۱: ۱۴۰؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۴۰۹). حصار شهر تون، که در دوره‌ی حکومت شاه تهماسب تعمیر شده بود، احتمالاً توسط همین سلیمان خلیفه بازسازی شده است (منشی‌باشی طبسی، ۱۴۰۰: ۴۷۳؛ رزم‌آرا، ۱۳۲۹، ج ۹: ۲۸۳). او در دوره‌ی کوتاه مدت پادشاهی شاه اسماعیل دوم (حک. ۹۸۴-۹۸۵) همچنان منصب خود را داشت، چرا که به گزارش جنابدی به هنگام برتخت نشستن شاه سلطان محمد خدابنده (حک. ۹۸۶-۹۹۶ق)، حاکمیتش بر تون و طبس «مقرر» شد (جنابدی، ۱۳۷۸: ۱۲۱۴). در همین سال‌ها ولایت گناباد نیز همچون دهه‌های گذشته جزو توابع تون به شمار می‌رفت (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۴۳).

سلیمان خلیفه در تمام سال‌های حکومت شاه سلطان محمد خدابنده، حاکم تون و در واقع «ولایت تون و طبس و جنابد» باقی ماند و همچنان از اشخاص تأثیرگذار در منازعات و تحولات خراسان در طی این سال‌ها بود. او دختر مرشدقلی خان استاجلو (مقتول. ۹۹۷ق)، نخستین صدراعظم شاه عباس اول (حک. ۹۹۶-۱۰۳۸ق)، را در عقد داشت و از همین‌رو در نخستین ماه‌های تاجگذاری شاه، ارتقا یافت و حاکم قم و فراهان شد. به جای او فردی به نام سلمان خان استاجلو به حکومت تون و حمزه سلطان استاجلو به حاکمیت طبس منصوب شدند. ولایت جنابد نیز از تون مستقل شد، چرا که آشکار است در سال ۹۹۷ق حاکمی مستقل به نام بوداق سلطان ترکمان بر آنجا حکومت می‌کرده است. اما با کشته شدن مرشدقلی خان به توطئه‌ی شاه، در سال بعد (رمضان ۹۹۷)، سلیمان خلیفه، از ترس تنبیه نزدیکان مرشدقلی خان، به قندهار گریخت و به حاکم متمرّد آنجا، رستم‌میرزا (د. ۱۰۵۱ق) پیوست. سلمان خان استاجلو نیز به محض قتل مرشدقلی خان از حکومت تون عزل و فردی موسوم به مرادخان بن امیرخان به حکومت آنجا منصوب شد و مصطفی‌بیگ کنگرلو حکمران طبس گشت

(حسینی قمی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۷۲، ۸۷۴، ۸۸۷؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۵۹۱، ۶۶۴، ۶۸۰، ۶۸۹؛ اسکندربیک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۲: ۴۰۸).

سال بعد، سلطان سلیمان خلیفه، در کشاکش تاخت و تاز ازبکان در خراسان، به تون بازگشت و بدون اجازه‌ی دولت بر حاکم وقت آنجا، سلطان مرادخان، فائق آمده و او را از شهر اخراج کرد. او، علاوه بر تون، گناباد را هم تحت سلطه مجدد گرفت. هم‌زمان برادرش، سلطان علی نیز، بر ولایت قاین سلطه یافته بود. چنین می‌نماید که در سال‌های پیش، او نیز حداقل مدتی تحت نظر برادرش، سلیمان خلیفه، بر قاین حکمرانی می‌کرده است. اما چند ماه بعد و در میانه‌ی سال ۹۹۹ق، در جنگ با ازبکان که بر بیشتر خاک خراسان سلطه یافته بودند، در حوالی روستای ازغند ترشیز هر دو تن کشته شدند و ولایت تون، جنابذ و قاین به تصرف ازبکان درآمدند، فردی از ازبکان موسوم به قوزی-میرزا به حکومت تون منصوب شد (جنابدی، ۱۳۷۸: ۵۹۱، ۶۶۴، ۶۸۹-۶۹۵؛ حسینی قمی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۹۱۳-۹۱۵؛ اسکندربیک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۲: ۴۰۳، ۴۵۵؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۲۷؛ قس. اسکندربیک ترکمان (۱۳۵۰: ۴۸۸-۴۸۹) که به اشتباه گزارش نبرد سال ۹۹۹ق را ذیل سال ۱۰۰۲ ثبت کرده است). در چنین وضعی، دربار شاه عباس برای حاکم طبس موسوم به مصطفی‌خان کنگرلو، از زیرشاخه‌های ایل شاملو، حکمی صادر کرد مبنی بر اینکه، با آزاد کردن تون از دست ازبکان، هم‌زمان حکمران آنجا نیز خواهد بود. او تا سال ۱۰۰۱ق توانست تون و سپس جنابذ را از سیطره‌ی ازبکان خارج سازد و، افزون بر این سه ولایت، دربار صفویه حکمرانی قاین را نیز ضمیمه‌ی قلمرو او کرد. در این مدت، مقر حکمرانی مصطفی‌خان بر این ولایات دژ استوار تون بود. اما در سال بعد، او نیز در نبرد با دین محمدخان ازبک (حکمران ازبک خراسان و مستقر در هرات و بعداً خان بزرگ ازبکان) کشته شد و بار دیگر تون به تصرف ازبکان درآمد (جنابدی، ۱۳۷۸: ۶۹۷-۶۹۹؛ نطنزی، ۱۳۷۳: ۴۵۰؛ اسکندربیک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۲: ۴۵۵-۴۵۶؛ ۴۸۹؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۲۸). ولایت تون تا سال ۱۰۰۶ق همچنان در تسخیر ازبکان ماند و حاکم ازبک آنجا موسوم به ناچم‌بی،

صرفاً بر همانجا حکمرانی داشت. منابع اطلاعاتی از وضع تون در سال‌های حکومت ازبکان ارائه نداده‌اند، اما این اندازه می‌دانیم که در همان سال‌ها دین‌محمدخان، با دختر یکی از بزرگان تون ازدواج کرد.^۵ هم‌زمان با لشکرکشی شاه عباس برای تسخیر هرات و راندن ازبکان از آنجا در اواخر سال ۱۰۰۶ ق، محراب‌خان قاجار، که حاکم طیس بود، به تون لشکر کشیده آنجا را در حصار گرفت. حاکم ازبک و نیروهایش، ناامید از رسیدن کمک، از دژ شهر خارج شدند، اما ظاهراً به دست نیروهای محراب‌خان گرفتار گشتند و شهر نیز به دست محراب‌خان افتاد (آخرین روزهای سال ۱۰۰۶ ق). شاه عباس به پادشاه این پیروزی، حاکمیت تون را به همراه گناباد، خواف و باخرز به محراب‌خان سپرد (شیرازی، ۱۳۹۳: ۱۲۳-۱۲۲، ۱۷۳؛ جنابدی، ۱۳۷۸: ۶۹۷-۶۹۹، ۷۳۵، ۷۴۶؛ اسکندربیک ترکمان، ۱۳۵۰، ج ۲: ۵۷۶؛ منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۱۸۴؛ وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۴۵). اگرچه می‌توان حدس زد، همچون دوره‌ی دو حاکم پیشین، تون کرسی حکمرانی محراب‌خان بر این ولایات بوده است، اما منابع تصریحی به مقرر حکمرانی او نکرده‌اند. به هر صورت، پس از این جنگ، امنیتی پایدار تا دو سه دهه بعد بر تون و غالب خاک خراسان حکم‌فرما شد.

اطلاعی بعدی ما از تون مربوط به سال ۱۰۳۱ ق است که شاه عباس به قصد تسخیر قندهار، از مسیر طیس و تون به خراسان لشکر کشید. او، پس از گذراندن جشن نوروز (برابر با فروردین ۱۰۰۱ شمسی) در سرزمین گرم طیس، به تون آمد، حرم خود را در آنجا گذاشت و به قندهار رفت (جنابدی، ۱۳۷۸: ۸۸۰). حضور او و سکونت خانواده‌اش در تون هم نشان از جایگاه شهر دارد که در میان

^۵ دین‌محمدخان ملقب به (تلیم‌خان/ یتیم‌خان) بعد از عبدالؤمن‌خان چند ماهی حکمران ازبکان بود و بعد از مرگش فرزند او، امام‌قلی‌خان، برای سالها حکمران ازبک ماوراءالنهر شد. بعد از شکست دین‌محمدخان در نبرد رباط پریان در اوایل سال ۱۰۰۷ ق و کشته شدن او، شاه عباس همسر تونی او را به محراب‌خان قاجار بخشید که از او فرزندی به نام مرتضی‌قلی (بعداً ملقب به مرتضی‌قلی‌خان) به وجود آمد. جالب آنکه میان این امام‌قلی‌خان با مرتضی‌قلی‌خان که از سرداران مستقر در خراسان بود، به حکم آنکه او فرزند زن سابق پدر اوست، مراوداتی وجود داشت و امام‌قلی‌خان با وجود لشکرکشی به خراسان و محاصره مرو به توصیه مرتضی‌قلی‌خان، دست از محاصره مرو کشید و برادرش، ندرمحمدخان، را نیز که به محاصره ماروچاق (مرو کوچک) فرستاده بود، دستور به بازگشت داد. گویا به سبب همین اقدام مرتضی‌قلی‌خان در نجات خراسان از تاخت و غارت دیگر بار ازبکان، شاه صفی در همان سال ۱۰۴۱ ق، او را به حکومت مرو منصوب کرد (حسینی‌استرآبادی، ۲۴۶؛ در مورد اینکه دین‌محمدخان به تلیم‌خان و یتیم‌خان نیز مشهور بود، نک، شیرازی، ۱۳۹۳: ۱۴۳، پاورقی مصحح).

شهرهای جنوب خراسان توان پذیرایی از خانواده شاه را داشت و هم می‌توانست ضمن تحمیل هزینه‌هایی در کوتاه‌مدت بر آنجا، مواهب و بخشش‌های مالیاتی را در بلندمدت برای مردمان تون، به همراه داشته باشد. روایات شفاهی میان اهل تون، از توقف شاه عباس در شهر ایشان و بذل و بخشش به علما، سادات و فقرای شهر و وقف مقداری از آب قنات بلده برای مصرف اهالی تون، می‌تواند مربوط به زمان همین سفر شاه باشد (نک. منشی‌باشی طبسی، ۱۴۰۰: ۴۷۶؛ نقوی پاکباز، بی‌تا: ۲۱).

به‌هرصورت، قریب به سه دهه بعد که شاه عباس دوم (حک. ۱۰۵۲-۱۰۷۷ق)، جهت بازپس‌گیری قندهار از گورکانیان، بدان سو لشکر کشیده بود، حاکم یزد موسوم به میرزا عنایت‌بیک در تسخیر قندهار شجاعت و دلاوری به خرج داد. از همین رو، شاه، ولایت تون و طبس را ضمیمه‌ی قلمرو او کرد (سال ۱۰۵۹ق). میرزا عنایت، در سال‌های حاکمیت خود، برخی ایام سال را در این منطقه می‌گذراند (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵، ج ۳: ۲۸۶، ۲۸۹). مشخص نیست که چند مدت تون و طبس ضمیمه‌ی حکومت یزد بوده است، اما مشخص است که میرزا عنایت‌بیک در سال ۱۰۶۴ق در گذشته و شاه عباس دوم صرفاً بخشی از قلمرو او در ایالت یزد را به فرزندش سپرد. ظاهراً، بقیه قلمرو او از حاکم یزد استقلال یافت (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵، ج ۳: ۲۹۱-۲۹۳).

از وضع تون در چند دهه بعد همین مقدار آگاه هستیم که در سال‌های پادشاهی شاه سلیمان صفوی (حک ۱۰۷۷-۱۱۰۵ق)، در کتاب *منشآت سلیمانی* (۱۳۸۸: ۱۱۶) از «سرکار قاین و تون و طبس» یاد شده است. این می‌تواند بدان مفهوم باشد که دست کم از دوره‌ی شاه سلیمان صفوی، این سه ولایت حاکمی واحد داشته‌اند و می‌توان حدس زد که کرسی این سه ولایت همچون دهه‌های پیش و پس، شهر تون بوده است.

گزارشی کوتاه از حدود سال ۱۱۰۸ق، ضمن اشاره به تاخت و غارت گهگاهی از بکان در خراسان، از هجوم غارتگران بلوچ به ولایات جنوبی خراسان خبر داده است. مأمور سرکوب دسته‌ای از این غارتگران حاکم وقت تون به نام فریدون سلطان بود که در حوالی بیرجند به آنان هجوم برده بود. مأموریت او به همراه حاکم نهبندان برای دفع این غارتگران و منازعه با ایشان در حوالی بیرجند، گواهی روشن بر انضمام ولایت قاین به ولایت تون در این زمان است. از سرنوشت فریدون سلطان

همین مقدار آگاهی که به رغم زخمی شدن، بر غارتگران پیروز شد. دو سال بعد، منابع از انتصاب فردی به نام افتخار سلطان به حکومت تون خبر داده‌اند (نصیری، ۱۳۷۳: ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۷۳). شورش دیگر بار برخی از بلوچ‌ها و افغانان در سال ۱۱۱۰ق و غارت آن‌ها در نواحی پیرامون باعث مأموریت هم‌زمان او همراه با حاکمان بندر عباس و سیستان به فرماندهی حاکم ایالت کرمان برای سرکوب ایشان شد (همان: ۲۷۷). مأموریت حکمران تون، در کنار حاکمان ایالات مذکور، به روشنی به معنای سلطه‌ی وی بر سراسر جنوب خراسان (یعنی تون و طبس و قائن و گناباد) و توان و اهمیت حوزه‌ی حکومت اوست. پس از این، اطلاعاتی از وضع تون تا سال‌های آخرین حاکم این منطقه در دوره‌ی حکومت صفویه در دست نیست.

آخرین حاکم تون ملک محمود سیستانی بود که به گزارش منابع دوره‌ی افشاریه، خود را از نسل شاهان صفاری و حاکمان کیانی ایالت سیستان معرفی می‌کرد. برادر او، ملک محمدحسین خان، مدتی نایب والی کرمان و بعد حاکم سیستان بود و به پشتوانه‌ی همو، ملک محمود در اواخر روزگار شاه سلطان حسین (حک. ۱۱۳۵-۱۱۳۰ق) حاکمیت تون و طبس را به دست گرفت (صبوری، ناصح و ظهیر، ۱۳۸۶: ۱۹۹-۲۰۰؛ طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۱۹-۱۱۸؛ رضاقلی خان هدایت، ۴۳۹؛ مینورسکی، ۱۳۸۱: ۸، ۳۰۰). سال آغاز حاکمیت ملک محمود سیستانی چندان روشن نیست، اما از گزارش سرایندگان *شجره‌الملوک* برمی‌آید که او احتمالاً بدون حکم شاه سلطان حسین و با غلبه و به پشتوانه‌ی سه ایلی که ریشه از سیستان (لالویی، نخعی/نخعی و بهمدین/بابائی) داشتند، بر تون سلطه یافت (نک. صبوری، ناصح و ظهیر، ۱۳۸۶: ۲۰۰-۲۰۲؛ طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۲۰؛ محمدی خمک، ۱۳۷۸: ۴۹۵-۴۷۸).^۶

^۶ این گزارش منابع از دوره قاجاریه به بعد که اهالی تون، شهر خود یا حداقل دژ آن را ساخته‌اند عمرولیث صفاری

می‌دانسته‌اند (*اعتصام‌الملک، بی‌تا: ۲۵۵*؛ رزم‌آرا، ۱۳۲۹، ج ۹: ۲۸۳)، با توجه به آنچه در مورد پیشینه شهر تون آمد، بی‌گمان در سال‌های حاکمیت ملک محمود سیستانی و جهت مشروعیت حاکمیت خود بر آنجا جعل شده بود، چرا که او خود را از نسل امیران صفاری معرفی می‌کرد.

بیشترین و احتمالاً معتبرترین اطلاعات در مورد تون و طبس در اواخر دوره‌ی صفویه از آن طهرانی است؛ چرا که او کتابش را براساس شنیده‌های مستقیم از اطرافیان ملک‌محمود سیستانی، که پس از کشته شدن او در ۱۱۳۹ق به هندوستان گریخته بودند، در ۱۱۴۲ق در آن دیار نوشته است (نک. طهرانی، ۱۳۸۳: ۵۰-۴۹، ۱۳۶) بر پایه‌ی روایت او، ملک‌محمود در ایجاد امنیت تون و طبس، که همچون سایر مناطق خاور ایران عرصه‌ی تاخت و غارت افغانان و بلوچ‌ها شده بود، موفق بود. اما مدتی بعد، میان او و کلانتر شهر تون، موسوم به میرزا عبدالقادر، اختلاف افتاد. عبدالقادر کلانتر یکی از بزرگان محلی به نام میرظریف عرب زنگویی را پنهانی به اصفهان فرستاده و ظاهراً با وارد ساختن اتهاماتی بی‌اساس به ملک‌محمود، خواستار عزل او شد. دربار شاه سلطان حسین نیز، گویا بدون تحقیق کافی، ملک‌محمود را عزل و دستور حکمرانی عبدالقادر را صادر کرد (طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۲۲-۱۱۹). ملک‌محمود بدون مقاومتی حکم دولت صفویه را پذیرفت و همراه با اطرافیان خود مدتی به خوف و باخرز رفته اقامت گزید.

اما چند ماه بعد که شورش افغانان قندهار تمام توجه دولت مرکزی را به خود معطوف داشت، ملک‌محمود به تون بازگشت و آنجا را شهربندان کرد. چنین می‌نماید که خشونت او در سال‌های پیشین و بومی نبودن او و احتمالاً قدرت بخشیدن به ایلات تازه وارد سیستانی در منطقه، بیزاری اهالی تون را از او موجب شده بود؛ چنانکه از عزل او ابراز خرسندی کردند و به هنگام ترک شهر تون به او بی‌حرمتی روا داشتند. از همین رو، اینک اهالی آنجا هراسان از بازگشت ملک‌محمود، سخت به مقاومت برخاستند. با این حال، او دژ شهر را تسخیر کرد و میرزا عبدالقادر را کشت (طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۲۳-۱۲۰). در مورد خشونت و بیرحمی ملک‌محمود، نک. همان، ۱۳۸-۱۳۹). از اشارات طهرانی مشخص است که او به کشتار مخالفان خود در تون بسنده نکرد و دست تعدی و غارت به مال و ثروت اهالی تون و طبس نیز، دراز کرد. همین موضوع موجب اتفاق اهالی این ولایت و فرستادن دیگر بار عده‌ای برای عرض شکایت به نزد شاه سلطان حسین صفوی شد. از سوی دیگر، اسماعیل‌قلی‌خان شاملو، حکمران مشهد، ظاهراً به سبب تمرد ملک‌محمود، خواهان عزل وی بود. با وجود آشفتگی اوضاع کشور در میانه تاخت و غارت افغانان و بلوچان، دربار ملک‌محمود را عزل و

میرظریف زنگویی را به حکمرانی تون و طبس منصوب کرد. ملک محمود چنانکه گویی به استقبال میرظریف و همراهان او آمده است، با خدعه میرظریف را در چند فرسخی شهر تون دستگیر کرد و در شهر «با گرز آهنین تخماق نموده مغز سرش را در ظرفی جهت یارعلی غلامشاه [امور شاه] ارسال» داشت (طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۲۳-۱۲۴، ۱۲۷-۱۲۸). با وجود این خشونت و بی‌رحمی، ملک محمود در سال‌های بعد نیز خاک تون و طبس را از تاخت افغانان و بلوچان، که در گروه‌های چند هزار نفری به غارت خاور و جنوب کشور می‌پرداختند، حفظ کرد و چندبار آنان را شکست داد. این غارتگران آنگاه که ولایات پیرامون قلمرو ملک محمود را چپاول می‌کردند، توسط او تاراج شده وی را متمکن می‌ساختند (همان: ۱۲۰-۱۲۱، ۱۲۴-۱۲۶). غارت ویرانگر شهر یزد توسط ملک محمود عامل دیگر تمکن او بود، که بی‌گمان حداقل بخشی از این اموال در مقر وی، تون، هزینه می‌شد و بر رونق آنجا می‌افزود (همان: ۱۳۰، ۱۳۴، ۱۴۶). در پناه قلعه‌ی مستحکم شهر تون، ملک محمود به قدرتی منطقه‌ای مبدل شد؛ چنانکه در سال ۱۱۳۲ ق یا سال بعد از آن سر به تمرد برداشت و بیگلربیگی مشهد، فتحعلی خان قاجار، پس از مدتی محاصره از پس وی برنیامد و در جنگ با او کشته شد. پس از این پیروزی، ملک محمود به استقلال حکم می‌راند و به زودی ولایت قاین را نیز ضمیمه‌ی قلمرو خود کرد (استرآبادی ۱۳۷۷، ۹-۱۰، همو، ۱۳۸۴: ۱۶۲).

با این وصف، اگرچه منابع دوره‌ی صفویه، از میانه‌ی دوره‌ی شاه عباس بزرگ تا دوره‌ی نادرشاه اطلاع دقیقی از ولایت قاین ارائه نمی‌دهند، اما از همان مقدار چنین برمی‌آید که در سال‌های حاکمیت بلندمدت سلطان سلیمان خلیفه بر ولایت تون، شهر قاین (احتمالاً از سال‌های پادشاهی محمد خدابنده (حک. ۹۸۶-۹۹۶ ق)) نیز یک‌چند همراه با گناباد و طبس، از توابع تون بوده است. از حدود سال ۱۰۰۰ ق تا پایان دوره‌ی صفویه هم، قاین به تناوب جزو قلمرو حاکم تون و طبس به شمار می‌رفت (نک. جنابدی، ۱۳۷۸: ۷۵۶؛ نطنزی، ۱۳۷۳: ۴۵۰؛ فنودی، ۱۳۸۳: ۱۵۵-۱۵۹، ۱۷۱). منابع اطلاع مستقیمی از حکمران جنابد/ گناباد نیز در آن سال‌ها ارائه نمی‌دهند، اما اشاره‌ی مختصر در *شجره‌الملوک*، که از ستایش اهل «تون و جنابد» از ملک محمود و برادرش حکایت دارد (۱۳۸۶:

۲۰۰-۱۹۹)، شاهی بر انضمام جناب به قلمرو حاکم تون در این سال‌هاست.^۷ گواه دیگر مرکزیت تون، گزارش‌های میرزا سمیعا (۱۳۷۸: ۸۰-۸۱) و میرزا علی‌نقی نصیری (۱۳۷۱: ۱۰۴) است. طبق گزارش این دو از سیاهه‌ی مخارج ولایات سراسر کشور، بودجه‌ی (مخارج) حکمران تون و طبس دست‌کم در اواخر دوره صفویه، ۱۲۹۰ تومان و ۳۱۰۰ دینار و تعداد نیروهای نظامی دائمی او، ۳۰۰ نفر بوده است. این میزان بودجه در مقایسه با ولایت پیرامون آن (تربت‌حیدریه که ۳۷۹ و ترشیز ۹۹۴ تومان بود) قابل‌توجه است. افزون بر این، در گزارش‌های آنان از بودجه‌ی حکمرانان کشور، هیچ اشاره‌ای به حکمرانان ولایات قاین و گناباد و مخارج آن‌ها نیست و این می‌تواند شاهی دیگر بر تداوم الحاق این دو ولایت به تون تا پایان حکومت صفویه باشد.

مزیت‌های استراتژیک تون و مواهب مرکزیت برای آن

همراه با عامل مذهب و نقش حاکمان نیرومند، جغرافیا دیگر عامل شاخص در برآوردن تون است. مسئله‌ی پایدار خراسان در دوره‌ی صفویه، حفظ امنیت خراسان از هجوم مکرر ازبکان و ترک‌تازی آنان در سراسر این ایالت پهناور بود. کرسی خراسان در دوره‌ی صفویه شهر هرات بود که به عنوان مقر ولیعهد دومین شهر کشور به شما می‌رفت. دومین شهر خراسان، به ویژه از دوره شاه‌سلطان محمد خدابنده، مشهد بود که ایل استاجلو در رقابت با ایل شاملو (حاکمان هرات) آنجا را مقر خود کرد. این قضیه، همراه با سیاست‌های بعدی شاهان صفوی، مشهد را به جایگاهی ممتاز ارتقا داد، چنانکه به تدریج به رقیب شهر بزرگ هرات مبدل شد و در پایان سلسله‌ی صفویه جای هرات را گرفت. اما، چنانکه اشاره رفت، ولایات جنوب خراسان و از جمله تون و طبس تا سال‌های پایانی حکومت شاه‌سلطان حسین از توابع هرات محسوب می‌شدند و صرفاً پس از اشغال هرات توسط شورشگران ابدالی در آخرین سال‌های پادشاهی صفویه، جزو توابع مشهد به شمار رفتند (نک).

^۷ ملک‌محمود سیستانی در ۱۱۳۵ق شهر مشهد را تسخیر کرده مقر خود را از تون به آنجا منتقل کرد (استرآبادی ۱۳۷۷،

رهربرن، ۱۳۴۹: ۲۴). با این وصف، تون و طبس تقریباً دورترین ولایت خراسان نسبت به شهر هرات بود که تأمین امنیت آنجا از سوی لشکر هرات پرهزینه و گاه غیرممکن بود. همین موضوع، ایجاد پایگاهی متمرکز و نسبتاً قدرتمند هم برای حفاظت آن مناطق و هم برای مسدود کردن مسیر تاخت ازبکان برای دسترسی به ایالات یزد و کرمان، در جنوب غرب خراسان، را ضرورت می‌بخشید. در میان این ولایات، تون نسبت به شهرهای پیرامونش، یعنی گناباد، قاین و طبس، موقعیتی مرکزی و فاصله‌ای تقریباً مساوی با هر یک از این ولایات داشت. گذشته از دارا بودن امتیازات سیاسی و مذهبی و نیز جغرافیایی، تون دارای دژی شاخص و استوار نیز بود. این دژ به حدی استحکام داشت که، به گزارش مأمور نظامی بریتانیا در سال ۱۲۹۲ق/۱۸۷۵م، اگرچه بخشی از دیوارش فروریخته بود، اما همچنان «مستحکم‌ترین مکانی بود» که او در ایران دیده بود (Macgregor, 1879, v.1: 148). مجموعه‌ی این عوامل، احتمالاً از نیمه‌ی دوم سده‌ی دهم، تون را به مرکز جنوب خراسان تبدیل کرد.

اما مرکزیت تون در جنوب خراسان چه بهره‌ای برای این ولایت داشت؟ منابع اطلاعاتی مستقیمی از وضع اقتصادی و اجتماعی این ولایت ارائه نمی‌دهند. اما شواهد باستان‌شناسی به خوبی توسعه و رونق آنجا را در دوره‌ی صفویه آشکار می‌کنند. نخستین شاهد، آثار ثبت شده‌ی تاریخی شهر تون/ فردوس کنونی است که بیشترین آن‌ها مربوط به دوره‌ی صفویه است. این آثار عبارت‌اند از: سه حمام خیروز، کوشک و جانبار، مقبره میرتونی و مدرسه علیا^۱ و نیز، آب‌انبار و مسجد (۹۷۶ق و ۱۰۳۰ق)،

^۱ چنانکه اشاره رفت، قدمت این دژ بر اساس شواهد باستان‌شناسی دست‌کم به دوره ساسانیان (حک. ۲۲۴-۶۵۱ م) می‌رسد.

ناصرخسرو بررغم ویرانی نسبی شهر در سال ۴۴۴ق، حصار آن را محکم وصف کرده که این می‌تواند شاهی بر اهمیت سیاسی- نظامی آن در سده‌های گذشته یا حتی در دوره ساسانیان، باشد. حمدلله مستوفی در سده هشتم با تأکید بیشتری از ناصرخسرو، از بزرگی و وسعت این دژ سخن رانده است، که این نیز نشانی از تقویت این دژ در دوره سلطه اسماعیلیان بر آنجا است. این دژ در دوره صفوی و دست‌کم یکبار در سالهای حاکمیت شاه تهماسب (حک. ۹۳۰-۹۸۴ق)، تعمیر شد (دانشیار، ۱۴۰۳: در دست چاپ).

^۲ این مدرسه فاقد کتیبه یا داده‌ای در منابع تاریخی دوره صفویه است و این وضع، تشخیص تاریخ دقیق احداث آن را دشوار می‌سازد. از همین رو تاریخ تأسیس آن را باید بر اساس شواهد و قرائن حدس زد. نخستین قرینه، محل این مدرسه است که در شرق مدرسه حبیبیه (سال ساخت ۹۱۱ق) و در جهت توسعه شهر، نه در بافت قدیمی آن، ساخته شده است، از اینرو

مدرسه (۱۳۰ق) و دو حمام فاضلخان در بشرویه؛ مجموعه‌ی بازار، مسجد و آب‌انبار سرایان؛ قلعه‌های دو روستای بیدسکان و مهوید در شرق و شمال شهر تون (پازوکی‌طرودی، ۱۳۸۴: ۱۷۲-۱۷۳؛ فهرست آثار ثبت شده ملی شهرستان‌های خراسان جنوبی؛ عنانی و شریفی، ۱۳۹۲: ۶۲-۶۴). شاهد مهم‌تر، گزارش منابع دوره‌ی قاجاریه از دژ شهر و ویرانه‌ی عمارت‌های تون است که گواه وسعت و آبادی چشمگیر آن در دهه‌های پیش بود. بنابر وصف کرمانشاهی در ۱۲۱۹ق، ویرانه‌ی عمارات بسیار شهر در آن سال نشان می‌دهد که آنجا تا چند دهه‌ی پیش شهری بزرگ بوده است که به سبب هجوم و غارت افغانان و سلطه‌ی کوتاه‌مدت بر این شهر ویران شده جمعیتش پراکنده شده بودند. وصف چند سال بعد تروئیلیه، سرمهندس هیئت ژنرال گاردان، که در ۱۲۲۲ق/۱۸۰۷م در مسیر سفر از مشهد به یزد، از تون می‌گذشت، سخن کرمانشاهی را تأیید می‌کند. طبق نظر او تون از شهرهای کهن ایران بود که وسعت و ارتفاع دیوار نیمه ویران شهر با میزان جمعیت کنونی آنجا هم‌خوانی نداشت. به عقیده‌ی او، در آن سال شهر حدود ۱۵۰۰ خانوار جمعیت داشت و بخش زیادی از حصار آن خالی بود (کرمانشاهی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۲۴۰؛ Truilhier, 1841: 84-85). وسعت و ارتفاع دیوار شهر، حتی ۱۸۳ سال پس از فروپاشی حکومت صفویه، همچنان آشکارا از آبادی و اهمیت گذشته‌ی آن حکایت داشت (سال ۱۳۲۲ق). دیوار عظیم و آثار شترگلوئی، که آب را از روی دیوار شهر وارد عمارت‌های دولتی می‌کرد، نیز همچنان موجب شگفتی بازدیدکنندگان بود (افضل‌الملک،

می‌بایست بعد از مدرسه حبیبیه احداث شده باشد. قرینه دوم، معماری بنا است که متأثر از بنای مدارس دوره تیموری و فاخر و کاملتر از مدرسه حبیبیه است (انیسی، ۱۷-۱۸). این موضوع بدین مفهوم است که این بنای فاخر و پرهزینه باید در دوره‌ای از رونق و شکوفایی شهر ساخته شده باشد که طبق تحقیق حاضر این دوره مقارن با سالهای پادشاهی صفویان و به ویژه از اواخر دوره شاه طهماسب تا پایان این دوره، است. قرینه دیگر، وقفنامه‌ای مربوط به سال ۱۲۳۵ق است که طبق آن «... میرعلی بیک... عرب زنگویی نایب بلده تون... اراده‌ی تعمیر مدرسه‌ی مخروبه واقع در بلده‌ی مزبوره در محله میدان در جنب مدرسه‌ی قدیمه مشهور به حبیبیه که در غرب آن واقع است، و هر دو بر کنار شارع عام می‌باشد، نموده و وقف مؤبد و حبس مخلد شرعی نمود...». محتوای این وقفنامه نشان می‌دهد که مدرسه حبیبیه در مقایسه با مدرسه علیا قدیمی خوانده می‌شده است و تا آغاز دوره قاجاریه مخروب شده بود. ضمناً مدرسه حبیبیه برخلاف اطلاعات فهرست آثار ثبت شده ملی و پژوهش‌های مختلف در مورد شهر فردوس، اثری مربوط به دوره تیموری است نه صفوی. چرا که طبق کتیبه‌ی مدرسه، بنا ساخته‌ی سال ۹۱۱ق است و دولت تیموری تا سال ۹۱۳ق بر آنجا حکمرانی داشته است و دولت صفویه چند سال بعد یعنی در ۹۱۶ق بر خراسان و به تبع شهر تون، سلطه یافت.

بی تا: ۱۴۵). این دیوار که تا دوره‌ی قاجاریه از دور بسیار شکوهمند به نظر می‌رسید، دارای هفت ضلع و برجی بلند در هر زاویه بود که حدود ۴ مایل (حدود ۱۰,۳ کیلومتر مربع) وسعت داشت. دیوار بر روی خاکریزی به ضخامت حدود ۱۰ و ارتفاع حدود ۱۲ متر ساخته شده بود و خود حدود ۶ متر ارتفاع داشت. افزون بر این، خندقی به عمق حدود ۱۰ و عرض ۱۵ متر، آن را در بر گرفته بود. اما تا اواخر سده سیزدهم قمری، دو ضلع از این حصار عظیم فروریخت و خندق آن عمدتاً پر شد که در آن کشاورزی می‌شد (Macgregor, 1879, v.1: 147-148).

با ویرانی تون در نتیجه‌ی غارت و تخریب آنجا به دست احمد شاه درّانی در سال ۱۶۷۱ق، وضع جنوب خراسان تغییر کرد و کرسی منطقه (کرسی سه ولایت تون و طبس و جنابد/گناباد) در حدود ۱۱۸۳ق به طبس انتقال یافت (نک. حسینی منشی، ۱۳۸۶: ۲۲۴-۲۲۸، ۲۳۱؛ گلستانه، ۱۳۵۶: ۶۸-۶۹؛ برای آگاهی بیشتر و سبب انتقال کرسی به طبس، نک. دانشیار، ۱۴۰۳: در دست چاپ). این در حالی بود که به زعم مورخان دوره‌ی قاجار، تون چه از نظر میزان جمعیت و چه از نظر مزیت‌های اقتصادی و آب‌وهوایی وضعی بهتر از طبس داشت (نک. گلستانه، ۱۳۵۶: ۱۱۳-۱۱۶؛ نائینی، ۱۳۵۳: ۱۲۷؛ منشی‌باشی طبسی، ۱۴۰۰: ۴۷۹). این مسئله که چه عواملی زوال تون و برآمدن قائن/قائانات را تحت حکمرانی خاندان نوظهور علم در خاور تون، و طبس با حکمرانان تازه‌نفس زنگویی در جنوب باختری آنجا و انضمام ولایت تون به طبس را در دوره‌ی افشاریه موجب شده، نیازمند پژوهشی مستقل است.

نتیجه

تون (فردوس کنونی) فاقد تاریخ محلی تا دهه‌های اخیر است، از این‌رو آگاهی ما از تاریخ این شهر حاصل اطلاعات بسیار پراکنده در منابع گوناگون تاریخی، یا شواهد باستان‌شناسی است. با این‌حال، همین اطلاعات پراکنده دگرگونی وضع تون در دوره‌ی صفوی را بازتاب می‌دهد. طبق این اطلاعات، از دوره‌ی شاه طهماسب (حک. ۹۳۰-۹۸۴ق) و حتی احتمالاً از آغاز تأسیس سلسله‌ی صفویه، ولایت طبس جزو توابع تون شده بود و دست‌کم از اواخر دوره‌ی شاه طهماسب گناباد و از دوره‌ی پادشاهی سلطان محمد خدابنده، قاین به‌صورت متناوب تا اواخر حیات این سلسله جزو قلمرو حاکم تون به شمار می‌رفته‌اند. افزون‌براین، دو ولایت خواف و باخرز نیز حداقل مدتی در دوره‌ی شاه عباس بزرگ جزو توابع حاکم تون شدند. اگرچه این ولایات، تا اواخر پادشاهی صفویه، گاه مستقل می‌شدند، اما مشخص شد که حداقل از آغاز حکومت شاه سلطان حسین، حاکم تون بر سراسر جنوب خراسان، یعنی بر ولایات قائن، طبس و گناباد، هم حکم می‌راند.

تحول شهر تون از شهری پیرامونی به جایگاه مرکز سیاسی - نظامی جنوب خراسان در دوره‌ی

صفویه، نه پدیده‌ای تصادفی یا مبتنی بر عاملی یگانه بلکه محصول ترکیبی چندلایه از عوامل سیاسی، مذهبی، جغرافیایی و امنیتی بود. پژوهش حاضر نشان داد که زمینه‌ی ارتقای تون با آسیب ویرانگر طبس، در نتیجه‌ی هجوم لشکر شاه اسماعیل صفوی (که پیش از این تون را تحت تأثیر خود داشت)، و فروپاشی ساختار دیرپای ایالت قهستان، برای بازآرایی قدرت در شرق کشور در همان آغاز سلطه صفویه، فراهم شد. سیاست دولت صفویه، مبنی بر تجزیه‌ی قهستان و استقلال‌بخشی به ولایات مختلف آن، فرصتی تاریخی برای برآمدن تون فراهم آورد؛ شهری که برخلاف نواحی مجاور، از پیشینه‌ی تشیع دوازده‌امامی برخوردار بود و حکومت جدید، با بستر ایدئولوژی شیعه، برآوردن کانون‌های شیعی را هم‌سو با منافع و سیاست خود می‌دانست.

از سوی دیگر، شاهان صفویه، به رغم پیروزی چندباره بر امیران ازبک، در سرکوب کامل آنان موفق نبودند و این امر تداوم تاخت و تاز کم و بیش آنان را تا پایان این سلسله در سراسر خاک خراسان در پی داشت؛ تاخت و غارتی که گاه دامنه‌اش ایالات یزد، کرمان و سیستان را نیز دربر می‌گرفت. از همین رو، ایجاد پایگاهی نسبتاً قدرتمند و پایدار در جنوب خراسان و به‌ویژه در منطقه‌ای که دور از حوزه‌ی کرسی خراسان، یعنی شهر هرات، باشد ضروری بود. تون از یک سو به سبب موقعیت جغرافیایی میانی خود - میان قاین، گناباد، طبس - و از سوی دیگر به واسطه‌ی قرار گرفتن بر مسیر غربی دسترسی به ولایات کرمان و یزد، بهترین گزینه برای چنین مرکزی بود. دژ استوار شهر که در خراسان شهرت داشت، امتیاز نظامی دیگری برای انتخاب آنجا بود. در کنار این عوامل زمینه‌ای و جغرافیایی، نقش حاکمان محلی نیرومند آنجا به‌ویژه سلیمان خلیفه ترکمان و ملک محمود سیستانی را نمی‌توان نادیده گرفت؛ اراده و تلاش این افراد در تحکیم موقعیت نظامی و سیاسی شهر و تثبیت مرکزیت آن، در مقاطع زمانی مختلف، اهمیتی مشهود داشت. مرکزیت تون تا حکومت افشاریه استمرار یافت، اما به تدریج تحولات سیاسی و نظامی شرق کشور در دوره این سلسله، از جمله برآمدن شهر مشهد در کنار هرات و طلوع خاندان‌های نوظهور علم و زنگونی در قاین و طبس، مزیت سوق الجیشی و جایگاه محوری شهر تون در جنوب خراسان را از میان برد.

منابع

- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد (۱۹۳۹ م). *صورة الارض* (چاپ جی، اچ کرامر). لیدن: بریل.
 ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله (۱۸۸۹ م). *المسالك و الممالک* (چاپ دخویه). لیدن: بریل.
 استرآبادی، مهدی (۱۳۷۷). *جهان‌گشای نادری* (چاپ سیدعبدالله انوار). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
 _____ (۱۳۸۴). *دره نادره* (به کوشش جعفر شهیدی). تهران: علمی و فرهنگی.

اسفزاری، معین‌الدین محمد زمچی (۱۳۳۸). *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات* (به کوشش محمد کاظم امام). تهران: دانشگاه تهران.

اسکندر بیگ ترکمان منشی (۱۳۵۰). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، تهران. امیرکبیر. اسمعیلی جلودار، محمد اسماعیل، وفایی، آرمان، حیدری، رضا، نامی، حسن، و رضایی، حبیب‌الله (۱۴۰۲). «منظر فرهنگی تون/فردوس در اواخر دوره ساسانی و صدر اسلام بر اساس تفسیر بافت تاریخی و باستانشناسی آن». *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، ۱۴ (۵۳)، ۱-۲۲.

اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۸۳۹ م). *کتاب الاقالیم* (به کوشش جی. اچ. مولر). گوتا: کتاب‌فروشی بکریانا.

_____ (۱۹۲۷ م). *المسالک و الممالک* (به کوشش دخویه). لیدن: بریل. اعتصام‌الملک، خانلرخان (بی‌تا). *سفرنامه اعتصام‌الملک* (به کوشش منوچهر محمودی). تهران: چاپخانه محمودی.

افضل‌الملک، غلام‌حسین (بی‌تا). *سفرنامه خراسان و کرمان* (به کوشش قدرت‌الله روشنی زعفرانلو). تهران: توس.

بلاذری، ابوالحسن احمد بن یحیی (۱۹۸۸ م). *فتوح البلدان*. بیروت: دار و مکتبه الهلال. پازوکی طرودی، ناصر و عبدالکریم شادمهر (۱۳۸۴). *آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی*. تهران: میراث فرهنگی.

تاریخ سیستان (۱۳۶۶). (به کوشش محمد تقی بهار). ج ۲. تهران: پدیده خاور. جنابدی، میرزابیگ (۱۳۷۸). *روضه الصفویه* (غلام‌رضا طباطبایی مجد). تهران: بنیاد موقوفات افشار.

جوینی، علاء‌الدین عطاملک (۱۹۳۷). *تاریخ جهانگشای* (به کوشش محمد قزوینی). لیدن: بریل.

- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد (۱۳۶۸). *اشکال العالم* (ترجمه عبدالسلام کاتب؛ به کوشش فیروز منصوری). مشهد: به نشر.
- حافظابرو، عبدالله ابن لطف‌الله (۱۳۹۹). *جغرافیای حافظابرو، بخش خراسان* (به کوشش، سیدعلی آل‌داود). تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- حسینی استرآبادی، سیدحسن (۱۳۶۶). *تاریخ سلطانی؛ از شیخ صفی تا شاه صفی* (به کوشش احسان اشراقی). تهران: علمی.
- حسینی قمی، قاضی احمد بن شرف‌الدین (۱۳۸۴). *خلاصه‌التواریخ* (به کوشش احسان اشراقی). چ ۲. تهران: دانشگاه تهران.
- حسینی منشی، محمود بن ابراهیم (۱۳۸۶). *تاریخ احمدشاهی* (به کوشش محمدسرور مولایی). تهران: عرفان.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۶۲). *تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد البشر* (به کوشش محمد دبیرسیاقی). تهران: خیام.
- دانشیار، مرتضی. (۱۳۹۴). *تحولات سیاسی و اقتصادی-اجتماعی خراسان در دوره قاجاریه (۱۲۶۶-۱۳۳۲ ق/۱۸۵۰-۱۹۱۴ م)*. دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران، ایران.
- _____ (در دست چاپ). «فردوس». *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*. ج ۳۱، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- _____ (۱۴۰۳). «وجه‌تسمیه و دگرگونی نام و جایگاه قاین و قهستان». *مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان*، ۱۸ (۴)، ۴۵-۸۳.
- رازپوش، شهناز (۱۳۷۷). «بنوسیمجور». *دانشنامه جهان اسلام*. ج ۴. تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
- رزم‌آرا، علی (۱۳۲۹). *فرهنگ جغرافیایی ایران*. ج ۹. تهران: چاپخانه ارتش.
- روملو، حسن‌بیک (۱۳۸۴). *احسن‌التواریخ* (به کوشش عبدالحسین نوائی). تهران: اساطیر.

- رُهرُبُرُن، کلائوس میسائیل (۱۳۴۹). *نظام ایالات در دوره صفویه* (ترجمه کیکاووس جهاننداری). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- سمعانی، أبوسعید عبدالکریم بن محمد (۱۳۸۲ق). *الأنساب* (تحقیق عبدالرحمن المعلمی الیمانی). حیدرآباد: دائرة المعارف العثمانیة.
- سیستانی، ملک‌شاه حسین بن ملک غیاث‌الدین (۱۳۸۳). *احیاء الملوک، تاریخ سیستان تا عصر صفوی* (چاپ منوچهر ستوده). تهران: علمی و فرهنگی.
- شیرازی، نظام‌الدین علی (۱۳۹۳). *فتوحات همایون* (به کوشش حسن زندیه). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- صبوری، ناصح و ظهیر (۱۳۸۶). *شجره الملوک: تاریخ منظوم سیستان از کهنترین روزگاران تا ملک بهرام کیانی در دهه‌های نخست حکومت قاجاران* (چاپ منصور صفت‌گل). تهران: میراث مکتوب.
- طهرانی، محمدشفیع (۱۳۸۳). *مرآت واردات* (به کوشش منصور صفت‌گل). تهران: میراث مکتوب.
- عنانی، بهرام؛ شریفی، مصطفی (۱۳۹۲). "گزارشی از بررسی باستان‌شناسی و نوپافته‌های آثار تاریخی شهرستان بشرویه"، *مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان*، ۷ (۴)، ۵۳ - ۸۰.
- فَنُودِی، شیخ عبدالحسین (۱۳۸۳). *تاریخ قاینات (مرآت المکنونات فی تاریخ القاینات)* (چاپ محمد رفیعی). تهران: هیرمند.
- کرمانشاهی، آقااحمد بن محمد (۱۳۷۳). *مرآت الاحوال جهان نما*. قم: انصاریان.
- گلستانه، ابوالحسن بن محمد امین (۱۳۵۶). *مجمل التواریخ* (به کوشش محمدتقی مدرس رضوی). تهران: دانشگاه تهران.
- لسترنج، گای (۱۳۸۳). *جغرافیای تاریخی خلافت شرقی*. (ترجمه محمود عرفان). تهران: علمی و فرهنگی.
- مارکوپولو (۱۳۶۳). *سفرهای مارکوپولو* (ترجمه رامین گلبانگ). تهران: کوشش.

- مجلسی، محمدتقی (۱۳۶۵). *روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه*، تهران: بنیاد فرهنگ اسلامی کوشانپور.
- محمدی خمک، جواد (۱۳۷۸). «نخی‌ها و لالویی‌ها چه کسانی هستند؟». *ماتیکن سیستان* (مجموعه مقالات سیستان شناسی). مشهد: واژیران.
- مختارنیا، کاظم، محمدحسن طالبیان و شاهین حیدری (۱۳۹۸). «بازشناسی سازمان نیروی انسانی در سیستم مدیریت بومی آب بلده فردوس (تون) قبل از ۱۳۵۰ ش»، *دو فصلنامه دانش‌های بومی ایران*، ۶ (۱۲)، ۳۷۱-۴۰۹.
- حمدالله مستوفی (۱۳۶۲). *نزهه القلوب* (به کوشش گای لسترنج). تهران: دنیای کتاب.
- مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۸۵). *جامع مفیدی* (به کوشش ایرج افشار). تهران: اندیشه.
- مقدسی، أبو عبدالله محمد (۱۴۱۱ق). *أحسن التقاسیم فی معرفه الأقالیم*؛ القاهرة: مکتبه مدبولی.
- منجم یزدی، ملاجلال‌الدین محمد (۱۳۶۶). *تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال* (به کوشش سیف‌الله وحیدنیا). تهران: وحید.
- دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی (۱۳۸۸). *منشآت سلیمانی* (به کوشش رسول جعفریان). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- منشی‌باشی طبسی، میرزا محمدعلی رشیدی (۱۴۰۰). *تون و طبس در اواخر دوره قاجار* (چاپ مهدی قربانی). مشهد: قاف.
- میرزا اسمعیل، محمد سمیع (۱۳۷۸). *تذکره الملوک*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، ج ۳، تهران: امیرکبیر.
- مینورسکی، ولدیمیر ف. (۱۳۸۱). *ایران در زمان نادر شاه* (ترجمه رشید یاسمی). تهران: دنیای کتاب.
- ناصر خسرو، ابومعین حمیدالدین (۱۳۴۴). *سفرنامه* (چاپ محمد دبیرسیاقی). تهران: طهوری.

نائینی، محمدجعفر بن محمدحسین (۱۳۵۳). جامع جعفری، (چاپ ایرج افشار). تهران: انجمن آثار ملی.

نزاری قهستانی (۱۳۹۱). سفرنامه (به کوشش چنگیز غلامعی بایوردی). تهران: هیرمند.

نصیری، محمدابراهیم بن زین العابدین (۱۳۷۳). دستور شهریاران (محمدنادر نصیری مقدم). تهران: بنیاد موقوفات افشار.

نصیری، میرزا علی نقی (۱۳۷۱). القاب و مواجب دوره سلاطین صفویه (به کوشش یوسف رحیم‌لو). مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

نطنزی افشته‌ای، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۷۳). نقاوه‌الآثار فی ذکر الاخیار در تاریخ صفویه (به کوشش احسان اشراقی). تهران: علمی و فرهنگی.

نقوی پاکباز (بی‌تا). محمدرضا، تاریخچه فردوس، مشهد: آزادی.

نوغانی، احمد (۱۳۶۶). «آثار تاریخی شهر فردوس»، مشکوه، (۱۷)، ۱۸۵-۱۹۳.

همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۷۳). جامع‌التواریخ (چاپ محمد روشن و مصطفی موسوی). تهران: میراث مکتوب.

واله اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۷۲). خلدبرین (ایران در روزگار صفویان) (به کوشش هاشم محدث). تهران: بنیاد موقوفات افشار.

وحیدقزوینی، میرزامحمدطاهر (۱۳۸۳). تاریخ جهان‌آرای عباسی (به کوشش سعید

میرمحمدصادق). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.

Macgregor, C. M. (1879). *Narrative of a journey through the province of khorassan and on the N.W frontier of afghanistan in 1875*. London: W. H. Allen & Company.

Truilhier, M. (1841). *Mémoire Descriptif de la Route de Téhran à Meched Et de Meched à Iezd*. Paris: Imprimerie de Bourgogne et Martinet.

زود آیند ویدایش نشده

